

Róna-Tas András

NYELVTUDOMÁNYI IRÁNYZATOK ÉS NYELVSZEMLELET

A nyelvtudomány helyzetét a 70-es években többek között az jellemzi, hogy a nyelvtudományi irányzatok között alig folyik vita. A viták az egyes irányzatokon belül és az irányzatokról zajlanak. E nem kívánatos helyzetnek két oka van: 1. Az irányzatok nem kellő ismerete és 2. alapvető tudományelméleti fogalmak körüli bizonytalanság. Előadásomban előbb a második kérdés tisztázásához szeretnék hozzájárulni és definíciószerűen előadni, hogyan látom néhány alapfogalom tartalmát. Egyszerű kijelentésekben fogok fogalmazni, a kifejtésre, példák idézésére, a háttérben folyó elméleti viták ismertetésére e rövid előadásban nincs mód. Előadásom második felében egy elméleti kérdésben történt legújabb előrehaladást fogom ismertetni. A nyelvfilozófia tárgya a nyelv létformája /nyelvtan/ és a nyelv megismerésének elméleti alapjai. Vizsgálódásaink központjában a nyelv és a valóság illetve a nyelv és a tudat viszonya áll. Nyelvtan az a rendszer, amellyel a nyelvi jelek lehetséges halmazai közül az a halmaz írható le, amely a gondolatok természetes közlésére társadalmilag alkalmas. Természetes közlési formának azt nevezem, amely egy ember által első nyelvként természetes módon elsajátítható.

Társadalmilag alkalmas az a közlési rendszer, amelyet az azonos nyelven beszélő közösség elfogad.

A nyelvtan olyan véges számú szabályok rendszere, amely

segítségével a végtelen számú lehetséges és nyelvileg helyes /tehát természetes és társadalmilag helyes/ megnyilatkozások leírhatók.

A nyelv nyelvi tényekből és a nyelvi tények közötti összefüggésekből áll. Míg a nyelvtan a nyelvileg helyes összefüggések leírása, a nyelvreírás ennél tágabb fogalom, tárgya a nyelvi tények és a közöttük lévő összefüggések minden fajtája. A nyelvi tények között bizonyos összefüggések lehetségesek, mások nem. Egyes lehetséges összefüggések megvalósultak, mások nem valósultak meg. A nyelvi szabályok a lehetséges összefüggések leírásai, ennél fogva nem azonosak ezekkel. A szabály a kutató által a valóságban létező vagy lehetséges nyelvi összefüggésről tett állítás. /Ebben térek el a generatív nyelvészettől, amely a szabályt nyelvi létezőnek fogja fel./

A nyelvi összefüggések különböző szabályrendszerekkel írhatók le. A szabályrendszer típusának kiválasztása nyelvszemléleti kérdés. Nyelvszemléletnek nevezem azt a szempontrendszert, amelynek alapján a nyelvi szabályok felállítását elvégezzük. A szempontrendszer két alapkérdésen nyugszik: 1. A nyelvi összefüggések milyen típusára kíván szabályokat felállítani /mire kíváncsi/, 2. A szabályok rendszerével szemben milyen követelményeket állít fel.

A nyelvi összefüggések többféleképpen csoportosíthatók: vonatkozhatnak olyan kérdésekre, mint pl. a nyelvileg helyes kijelentések megformálásának feltételei, a nyelvi tények és összefüggések rendszere, a nyelvi tények és összefüggések változása, ezek funkciója stb. Megközelíthetők

abból a szempontból, hogy a felállított szabályok minden nyelvre érvényesek, érvényesek a nyelvek egy csoportjára, vagy speciális, egy és csak egy nyelvre érvényes összefüggések. Vonatkozhatnak a nyelv egészére, egyes szintjeire vagy részeire.

A szabályrendszereknek meg kell felelniük a feltett kérdés /szempont/ sajátosságainak, a tudományos leírással szemben támasztott olyan általános követelményeknek, mint az egyértelműség, az ellentmondásmentesség, az ellenőrizhetőség stb.

A modern nyelvtudomány egyik központi kérdése, hogy a nyelvleírás szabályainak mi a viszonya a logikai szabályokhoz, s hogy követelmény-e az, hogy formalizálhatók legyenek.

Ugy vélem, hogy a nyelvi összefüggések autonóm rendszert alkotnak és nem azonosak a logikai összefüggésekkel, nem is redukálhatók azokra. Minden logikai összefüggés kifejezhető nyelvi összefüggések segítségével, de nem minden nyelvi összefüggés fejezhető ki logikai összefüggésekkel, vagy vezethető vissza ilyenre. Másfelől a nyelvi összefüggések bizonyos típusai /elsősorban a szintaktikaiak/ leírhatók logikai összefüggésekkel. Ebből következik, hogy a generatív nyelvészetet egy nyelvszemléletből következő irányzatnak tartom /a nyelv működésére kérdez/, és törekvését a szabályok logikai megformálására egy korlátozott területen jogosultnak vélem.

Ugy látom tehát, hogy a generatív nyelvészetről folyó viták fogalmi tisztázatlanságon alapultak. A generatív

nyelvészet nem különböztette meg a nyelvi összefüggést a nyelvészeti szabálytól. A nyelvi jelenségek egyik csoportjának egyik lehetséges leirási módját illetékességi határan túl is megkísérelte kiterjeszteni /meg kell mondani, hogy ez sok esetben az érintett területen lényeges előrehaladással járt/. A nyelvtani leírás középpontjába a szintakszist állította, ami a szintakszis vizsgálatának jelentős fejlődésével járt, ugyanakkor a nyelvtan mellett háttérbe szorultak a nyelvleírás egyéb kérdései. A generatív nyelvészetet elutasítók viszont nem ismerték fel vagy el, hogy a feltett kérdés /szemlélet/ /hogyan működik a nyelv/ alapvető fontosságú, és vizsgálata új korszakot nyitott meg a nyelvtudomány történetében. A logikai-formális apparátus idegensége miatt ott is kétségbe vonják jogosultságát, ahol erre nincs ok.

Mindebből következik, hogy én a generatív nyelvészetet egy meghatározott nyelvszemléletből következő nyelvészeti irányzatnak tartom, s a vele való vitát nyelvészeti jellegűnek. Más kérdés, hogy a generatív nyelvészet egyes képviselői tettek olyan állításokat is, amelyek nyelvfilozófiai jellegűek /pl. a szabályok pszichológiai realitása, az innáta kérdés/, az ezekkel való vitánk természetesen filozófiai jellegű. A kettő elválasztása és külön kezelése a 80-as évek nyelvtudományának fejlődésének szempontjából alapvető.

Azt az állításomat, hogy nemcsak hogy a nyelv, de még a nyelvtan sem redukálható a logikára /ezért például sohasem lesz teljesen formalizálható/, egy oldalról sze-

retném bizonyítani. Léteznek mesterséges és természetes nyelvek. A mesterséges nyelvek többsége logikai alapon szerkesztett nyelv /pl. a számítógépeké/. A mesterséges nyelvek alkalmasak gondolatok emberek közötti, társadalmilag elfogadott módon való közlésére. Ha el is tekinténénk attól, hogy minden mesterséges nyelv természetes nyelven és logikai rendszeren alapszik, akkor is világos, hogy a mesterséges nyelvek által közölhető gondolati tartalmak a töredékét képezik azon gondolati tartalmaknak, amelyeket a természetes nyelvekkel közölni lehet. Azt lehet válaszolni erre, hogy ez a mesterséges nyelvek tökéletlenségének következménye, de a gépi fordítás története nem ezt mutatja.

A természetes nyelvek többek között abban különböznek a mesterséges nyelvektől, hogy társadalmilag spontán módon és folyamatosan változnak. /Részletesebben ld. Róna-Tas, 1978, 331-357/. Azok a nyelvészeti irányzatok tehát, amelyek a nyelveleírásból kihagyják a nyelvi változás kérdését, a természetes nyelvek egyik lényeges sajátosságára nincsenek tekintettel.

Érthető tehát, hogy a 70-es évek nyelvészeti irányzatai sorra felismerték a nyelvi változás jelentőségét és megkísérelték saját szempontjukból elemezni. Négy ilyen kísérletet mutatok be.

A generatív nyelvészetben belül P. Kiparsky munkássága talán a legfigyelemreméltóbb. Egyik gondolatmenetét ismertetném /1968/.

A nyelvi változás négy típusa különböztethető meg:

1. A rendszerhez új elem járul, 2. a rendszerből egy elem eltűnik, 3. a rendszer minden eleme megmarad, de köztük az összefüggések jellege változik meg, 4. a régi eltűnése és az új megjelenése egyszerre történik /ez az én csoportosításom/.

A generatív nyelvész a felszínen jelentkező elemet szabályokkal írja le. Ha egy új elem jelentkezik, akkor az eddigi szabályokhoz egy új szabályt kell hozzáadni. Mármost Kiparsky úgy látja, hogy ha egy elem eltűnik, úgy vagy szabálytörlés vagy szabályátrendezés /egyszerűsítés/ szükséges /Kiparskynál "...jön létre"/. Mármost Kiparsky azt állítja, hogy a szabálybővítés a felnőtt társadalom közlési rendszerére jellemző, míg a szabályegyszerűsítés a gyermek nyelvelsajátítási mechanizmusában jön létre, amely szükségszerűen az egyszerűbb szabályoktól az összetettebbek felé halad. Ha egy ilyen egyszerűbb "gyermeknyelvi" szabályt a társadalom elfogad, úgy az nyelvi érvényűvé válik. Ennek a hipotézisnek meglepő következményei lehetnek. A szabálybővítéssel létrejött változás összefüggő nyelvi területen terjed, ugyanis a felnőtt társadalom tagjai a kommunikáció során egymással folyamatos kapcsolatban vannak. Ezzel szemben a szabályegyszerűsítéssel létrejött változások spontán jellegűek, egymástól függetlenül különböző helyeken jöhetnek létre. Ez pedig azt jelenti, hogy ha megfigyeljük egy nyelvi változás nyelvjárási terjedését és azt tapasztaljuk, hogy az egy folyamatos területen történik, úgy vissza is következtethetünk arra, hogy itt egy szabálybővítéssel létrejött változással van

dolgunk. Míg, ha egy változást foltokban, összefüggés-
len területeken tapasztalunk, úgy szabályegyszerűsítéssel
kell számolnunk. Azt hiszem világos, hogy Kiparsky elmé-
lete szellemes, érdemes konkrét anyagon megvizsgálni, és
biztos, hogy néhány esetben igazolódni is fog. Kiparsky
nézeteit most kényszerből leegyszerűsítettem, de Kiparsky
sem gondolja, hogy a részletesen kifejtett nézetei a vál-
tozás általános elméletévé válhatna.

A 70-es évek másik nagy nyelvészeti irányzata az
univerzálé-kutatás. /Részletesebben ld. Ferguson, 1978/
Greenberg és munkatársai olyan állítások százait fogalmaz-
ták meg, amelyek minden nyelvre érvényesek. Két fajta ilyen
állítás van. Az első típus, pl.: "Nincs olyan nyelv, amely-
ben szókezdő helyzetben van mássalhangzó kapcsolat, de
nincs szóbelseji helyzetben." A második típus, pl.: "Ha
egy nyelvben van magas nyelvállású orrhangú magánhangzó
/nazális zárt mgh/, akkor mindig van alacsony nyelvállású
orrhangú magánhangzó is - ez fordítva nem igaz. Ez utób-
bit implikációs univerzálénak nevezik. Greenberg, aki több
tanulmányában megkísérelte kiterjeszteni az univerzálé-ku-
tatás eredményeit a nyelvtörténeti folyamatokra, legutóbb
egy tanulmányában /1978, 74/ a fent idézett második uni-
verzálét átfogalmazta történeti folyamat leírására. Ezek
szerint az alacsony nyelvállású magánhangzók nazalizáló-
dása korábban történik, mint a magas nyelvállásúaké, hi-
szen van olyan nyelv, amelyikben csak alacsony nyelvállá-
sú nazális van, van olyan, amelyben alacsony és magas nyelv-
állású is van, de nincs olyan, amelyikben csak magas volna.

Az előnyök és buktatók beláthatók. Az univerzálékat érdemes megvizsgálni abból a szempontból, hogy átfogalmazhatók-e történeti állításokra, s ha igen, meg kell vizsgálni, igazak-e. Ez lényeges hozzájárulás lehet az univerzálék kialakulásának történeti leírásához. Ugyanakkor az is világos, hogy a történeti univerzálék nem állíthatók fel. Részben azért, mert lehetetlen ilyen univerzálé állítások igazolása, ez azonban a kisebbik probléma, ugyanis munkahipotézisként akkor is hasznosak lehetnek. A nagyobb és elméleti nehézség az, hogy ha a nyelvi változások univerzális összefüggéseknek lennének alávetve, akkor az entrópia problémával állnánk szemben. Az egyirányú változások összege a változatlanság, nem változó nyelv pedig nincs.

A modern nyelvészeti irányzatok közül a tipológia is napirendre tűzte a változások kérdését. Nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedő ezek közül Radics Katalin tanulmány /1980/, amely a magyar nyelvész körökben jól ismert, ezért csak végkövetkeztetéseire utalok. A nyelvek tipológiai csoportokba való sorolási szempontjai közül különösen igéretesnek tűnik a mondat fő részeinek sorrendje /alany, állítmány, tárgy - ezek meghatározása bonyolultabb, de ettől most eltekintünk/. Mármost Radics kimutatta, hogy a személyt jelölő jelek sorsa, története összefügg a fő mondatrészek sorrendjével. Az ilyen vizsgálatok kijelölik a nyelv azon részrendszerait, amelyeknek változását egymással összefüggésben kell vizsgálni, továbbá ez a módszer alkalmasnak tűnik olyan igen lassú, hosszú időn át lezajló változások kiderítésére, amelyre más nyelvtör-

téneti módszerek kevésbé érzékenyek. E kutatások révén közelebb kerülhetünk a változások hierarchiájának problémájához.

Végül egy számomra különösen ígéretesnek tűnő irányzatot említenék. A nyelvészociológia hosszú ideig a csoport és rétegnyelvek leírására, esetleg kölcsönhatásuk vizsgálatára szorított. Labov és munkatársai a 60-as évek végétől kezdve nagy szociolingvisztikai apparátussal és új kutatásmetodikával vizsgálják a mai amerikai nyelv változását. A változások nyelvi feltételei és okai mellett különös gondot fordítanak a társadalmi csoportok szerepének, rétegeknek, korosztályoknak, területi, foglalkozási csoportoknak stb. ilyen szempontú kutatására. Labov egy 1981-es tanulmányában, amely mint az Amerikai Nyelvtudományi Társaság elnöki megnyitója hangzott el, központi kérdésként a változás problémáját tárgyalja. Elméleti fejtegetéseiben egyébként nagymértékben támaszkodik és sokszorosan hivatkozik egyetemünk címzetes egyetemi tanárának, Fónagy Ivánnak egy annak idején eléggé visszhang nélkül maradt munkájára /1956/.

Labov azt a régi problémát vizsgálja újra, hogy a nyelvi változások az újgrammatikusok tétele szerint egyszerre jönnek-e létre minden azonos és azonos helyzetű hangban, - s a kivételek analógiával vagy más keresztező törvényszerűséggel magyarázhatók. Ezzel szemben sokan és ugyancsak régóta azt állítják, hogy a változások előbb egyes szócsoportokban jönnek létre, s azután ezek vagy elterjednek és általánossá válnak, vagy nem, ez utóbbi eset-

ben csak egyes, de teljesen tetszőleges szócsoportokra maradnak jellemzőek. Labov igen nagy empirikus anyagon kimutatta, hogy mindkét típusú változás létezik. Ezért az egyetlen lehetséges kiút megállapítani, hogy van-e valami általánosabb szabály, amely alá mindkét változástípus elrendezhető. Labov úgy látja, hogy a hangtani változás típusainak hierarchiája van. A hierarchia nyelvészeti jellemzőkkel jól leírható. Mármost a hierarchia magasabb fokán elhelyezkedő változástípusok az újgrammatikus "hangtörvények" jól ismert útját járják, a hierarchia alacsonyabb fokán álló változástípusok viszont nem követik ezt, s ezért a szavak egyes csoportjaira korlátozódnak, "szabálytalan", nyelvileg nem indokolható kivételek lesznek. A két típus mögött elsajátítási illetve ezzel kapcsolatos csoportmechanizmusok állnak.

Tisztelt hallgatóim! Korántsem vagyok biztos benne, hogy az alapfogalmak tisztázásra tett kísérletem minden részletében helyes, abban sem vagyok bizonyos, hogy a 70-es évek nyelvtudományi irányzatai közül kiemelték szükségszerűen leegyszerűsített bemutatása nem torzított-e a megengedhetőnél nagyobb mértékben. Mégis úgy érzem, hogy a 80-as évek nyelvtudományának várható egyik irányzatát talán sikerült érzékeltetnem. A nyelvi változás vizsgálata, talán éppen azért, mert a mesterséges nyelvekkel szemben a természetes emberi nyelv olyan lényeges vonása, újra, de egy sokkal magasabb szinten a kutatás homlokterébe fog kerülni.

Végülis a nyelvi változás természetének jobb megis-

merésével közelebb kerülünk az emberi nyelv jobb megismeréséhez, s ez a nyelvtudomány autonóm célkitűzése. De én ennél még tovább mennék. A nyelvi változás vizsgálata segítheti az emberi tudat jobb megismerését is. Épp most, amikor a kreativitás kérdése a társadalmi haladás kulcskérdésévé vált számunkra, különlegesen fontos, hogy az emberi tudat kreativitásának legvilágosabb és eddig legsikeresebben vizsgált területe éppen a nyelv.

A másik irányban, a nyelv és valóság viszonyában, a nyelvi változások vizsgálata segíthet a történeti változások felderítésében. Én a saját kutatásaim középpontjába az utóbbit állítottam. Számomra - ha tetszik az én nyelvszemléletem számára - a nyelv a történelem megismerésének egyik forrása. Ha nyelvszemléletem el is tér a többi nyelvészeti irányzatokétól, gondos figyelemmel kísérem mindazt, ami az én kutatásaim számára belőlük hasznosítható. Gondoljunk arra, hogy a különböző szempontok biztosítják számunkra a valóságnak megfelelő térbeli látást.

I r o d a l o m

Ferguson, Ch. A., /1978/ Historical background of universals research in: Universals of Human Language, ed. J. H. Greenberg, I, Stanford, 77-31.

Fónagy, I., /1956/ Über den Verlauf des Lautwandels: Acta Linguistica Hung. 6, 173-278.

Greenberg, J. H., /1978/ Diachrony, synchrony and language universals in: Universals of Human Language, 61-91.

Kiparsky, P., /1968/ Linguistic universals and linguistic change in: Universals in Linguistic Theory, ed. E. Bach, R.T. Harms, New York, 171-202 idézve: A.R. Keiler, A reader in historical and comparative linguistics, New York etc. 1972 című munkában közölt reprintből.

Labov, W., /1981/ Resolving the neogrammarian controversy: Language 57, 267-308.

Radics K. /1980/, Tipológia és nyelvtörténet: Nyelvtudományi Közlemények 82, 3-57.

Róna-Tas A., /1978/ A nyelvrokonság. Budapest.